

Zielsrust en wijsheid onder een lichte sluier van bescheidenheid:¹ De uitgave van de briefwisseling van Justus Lipsius (1547-1606)²

M. E. H. N. MOUT

Inleiding: brieven en brievenboeken van humanisten

Humanisten hebben in zeer verschillende literaire vormen over zichzelf en anderen geschreven, waarbij persoon en werk meestal onontwaarbaar met elkaar werden verbonden. Een blik op hun reilen en zeilen wordt ons gegund door proza- en dichtwerken in alle mogelijke genres, waaronder biografische en autobiografische aantekeningen, lofredes en smaadschriften, en natuurlijk brieven. Ontelbare brieven moeten zij hebben gewisseld. Bibliotheken en archieven liggen er vol mee, terwijl reeds in de tijd zelf menige briefwisseling werd verzameld en uitgegeven.³ Het merendeel daarvan is niet bepaald wat tegenwoordig onder persoonlijke brieven wordt verstaan. De humanistische

- ¹ Vrij naar Johannes Woverius, *Laudatio Iusti Lipsi* (Lof van Justus Lipsius), bijschrift bij het gegraveerd portret van Lipsius door Pieter de Jode naar een schilderij van Abraham Janssens, opgenomen in de postume uitgave van Lipsius' Tacitus-editie (Justus Lipsius, *Opera*, Antwerpen 1607). Zie ook K. Enenkel, 'Humanismus, Primat des Privaten, Patriotismus und Niederländischer Aufstand: Selbstbildformung in Lipsius' Autobiographie', in: K. Enenkel, Chr. Heesakkers, ed., *Lipsius in Leiden. Studies in the life and works of a great humanist on the occasion of his 450th anniversary* (Voorthuizen, 1997) 43-45.
- ² Van Justus Lipsius (1547-1606) is een omvangrijk corpus brieven bewaard gebleven. Het eerste deel (1564-1583) van de correspondentie (*Iusti Lipsi Epistolae*) verscheen in 1978 onder redactie van A. Gerlo, M. A. Nauwelaerts en H. D. L. Vervliet bij de Koninklijke Academie van wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Ook de delen II (1584-1587); III (1588-1590); V (1592); VI (1593); VII (1594) en XIII (1600) zijn voorhanden. Naar aanleiding van het verschijnen van Justus Lipsius, *Iusti Lipsi Epistolae*, VIII, 1595, J. de Landtsheer, ed. (Brussel: Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en schone kunsten, Paleis der Academiën, 2004, 660 blz., ISBN 90 6569 932 5) in 2004, het eerste deel uit de reeks dat de *BMGN* van de uitgever ter recensie ontving, volgt hieronder een exposé gewijd aan deze belangrijke briefwisseling.
- ³ Zie voor een algemene inleiding over de ontwikkeling van de brief vanaf de late Oudheid tot de Renaissance G. Constable, *Letters and letter collections* (Turnhout, 1976); voor de humanistische brief zie F. J. Worstbrock, ed., *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*. Mitteilung der Kommission für Humanismusforschung, IX (Weinheim, 1983) en T. van Houdt, J. Papy, G. Tournoy, C. Matheussen, ed., *Self-presentation and social identification: the rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times*. Supplementa humanistica lovaniensia, XVIII (Leuven, 2002); speciaal voor eigentijdse publicaties van brieven zie C. H. Clough, 'The cult of antiquity: letters and letter collections', in: *Idem*, ed., *Cultural aspects of*

brief heeft een semi-privé, semi-publiek karakter. De inhoud, hoe intiem ook op het eerste gezicht, kon namelijk heel goed alreeds door de brieveschrijver zelf voor een groter publiek dan alleen de geadresseerde zijn bestemd. De brieven zijn bovendien vaak hoogst gekunstelde literaire scheppingen in vloeiend, maar helaas meestal niet gemakkelijk Latijn. De ware humanist deed immers zijn best zijn geesteskind zoveel mogelijk op antieke voorbeelden te laten gelijken. Reeds Petrarca was gefascineerd geraakt door de correspondentie van Cicero en schreef hierdoor geïnspireerd zijn befaamde *Epistolae familiares* (Vriendschappelijke brieven).⁴ Ook zijn zelfportret in woorden en zijn autobiografie zijn vervat in een brief, want hij was ernstig bekommerd om zijn latere faam en wilde daar zoveel mogelijk invloed op uitoefenen.⁵ Bovendien liet Petrarca de antieke brief in verzen herleven in zijn *Epistolae metricae* (Brieven in versvorm).⁶

Petrarca en andere vroege Italiaanse humanisten kregen vele navolgers, tot in de zeventiende eeuw aan toe. De brief werd een uitgezocht vehikel voor hun ideeën en vertoonde een grote verscheidenheid naar vorm en inhoud: tussen proza en poëzie, tussen fictieve en werkelijke adressaten, tussen zakelijke nieuwtjes en hooggestemde theorieën, tussen ernst en luim zijn bovendien nog allerlei mengvormen te vinden, soms zelfs in een en dezelfde brief. De in het Latijn gestelde prozabrief overwoog, hoewel er ook graag Latijnse brieven in versvorm werden geschreven. Altijd was de vorm aan bepaalde retorische regels gebonden: de regel van helderheid die nooit met wijldlopgheid gepaard mocht gaan, stond mogelijk het hoogst in aanzien. Tenslotte was een brief niets meer of minder dan een elegant geschenk aan een bekende of vriend (of een niets aan duidelijkheid te wensen overlatend bericht aan een vijand, dat kon natuurlijk ook het geval zijn); daarom moest hij aan de hoogste eisen van de retorische kunst voldoen.⁷ Geen wonder dat er handleidingen voor het brieveschrijven kwamen, waarvan die van Desiderius Erasmus en Juan Luis Vives de bekendste zijn (beide getiteld *De conscribendis epistolis*

the Italian Renaissance: essays in honour of Paul Oskar Kristeller (Manchester-New York, 1976) 33-67.

⁴ Francesco Petrarca, *Epistolae familiares. XXIV vertrauliche Briefe: lateinisch-deutsch*. Ed. F. Neumann. Excerpta classica, XVIII (Mainz, 1999); P. L. Schmidt, 'Die Rezeption des römischen Freundschaftsbriefes (Cicero-Plinius) im frühen Humanismus (Petrarca - Coluccio Salutati)', in: Worstbrock, ed., *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, 25-59; K. A. E. Enenkel, 'Die Grundlegung humanistischer Selbstpräsentation im Brief-Corpus: *Francesco Petrarca's Familiarium rerum libri XXIV*', in: Van Houdt, Papy, Tournoy, Matheussen, ed., *Self-presentation and social identification*, 367-384.

⁵ E. H. Wilkins, 'On the evolution of Petrarch's Letter to posterity', *Speculum*, XXXIX (1964) 304-308.

⁶ E. H. Wilkins, *The 'Epistolae metricae' of Petrarch* (Rome, 1956).

⁷ M. Fumaroli, 'Genèse de l'épistolographie classique: rhétorique humaniste de la lettre, de Pétrarque à Juste Lipse', in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, LXXVIII (1978) 886-900; C. Guillén, 'Notes toward the study of the Renaissance letter', in: B. K. Lewalski, ed., *Renaissance genres. Essays on theory, history, and interpretation* (Cambridge (Mass.)-Londen, 1986) 70-101, met nadruk op de brief in versvorm.

(Over het schrijven van brieven), respectievelijk in 1521 en 1536 gedrukt). Erasmus' boek bleef tot ver in de zeventiende eeuw populair, maar kreeg een rivaal in het uiterst succesvolle *Epistolica institutio* (Leerboek van het briefschrijven) (Leiden, 1591) van Justus Lipsius.⁸

Weldra kwamen er ook brievenboeken op de markt waarin humanisten hun eigen of andermans brieven hadden bijeengebracht. Een vroeg voorbeeld zijn de *Clarorum virorum epistolae* (Brieven van beroemde mannen) aan de Duitse hebraïcus Johannes Reuchlin gericht en door hem verzameld, waarmee deze zijn studie van het Hebreeuws verdedigde tegen diegenen die erop uit waren de intellectuele vrijheid der humanisten te beperken.⁹ Deze brieven aan Reuchlin waren echt, maar wat er op volgde was een brievenboek vol volkomen fictieve epistels: de beroemde, anoniem verschenen parodie *Epistolae obscurorum virorum ad ... Ortvinum Gratium* (Brieven van onbekende mannen aan Ortvinus Gratus). Slechts de naam van de geadresseerde was hier authentiek; al het andere werd naar alle waarschijnlijkheid voornamelijk door de Duitse humanisten Johannes Crotus Rubianus en Ulrich von Hutten bijgeschreven, die daar ongetwijfeld veel bij hebben gelachen.¹⁰ Een serieus brievenboek kon ook thematisch zijn opgezet: een voorbeeld is het werk van de van oorsprong Italiaanse, maar in Spanje werkzame geleerde Petrus Martyr Anglerius (Pietro Martire d'Anghiera) waarin hij allerlei verhalen in briefvorm over de ontdekking van de Nieuwe Wereld verzamelde.¹¹ Maar concentratie op correspondentienetwerken rond één of meer personen was en bleef toch favoriet. Erasmus zorgde er bijvoorbeeld voor dat er tijdens zijn leven selecties uit zijn correspondentie verschenen die zijn uitdrukkelijke medewerking en goedkeuring hadden, zodat er zo weinig mogelijk misverstanden omtrent zijn denkbeelden alsmede zijn verhouding tot anderen uit zouden kunnen voortkomen. Want zo nu en dan werden zijn brieven tot zijn grote ergernis zonder zijn toestemming door vriend en vijand uitgegeven, soms zelfs in een bewerkte of verminkte versie. Als omvangrijkste verzameling liet hij in 1529 zijn *Opus epistolarum* (Bazel, 1529) het licht zien. Hierin waren duizend brieven afgedrukt, merendeels van de hand van Erasmus zelf.¹²

⁸ Desiderius Erasmus, *De conscribendis epistolis*, J.-C. Margolin, ed., in: *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami (ASD)*, I, 2 (Amsterdam, 1971) 153-579; Juan Luis Vives, *De conscribendis epistolis*. Ch. Fantazzi, ed., *Selected works of Juan Luis Vives*, III (Leiden etc., 1989); Justus Lipsius, *Principles of letter-writing: a bilingual text of Justus Lipsi Epistolica institutio*. R. V. Young, M. Th. Hester, ed. (Carbondale, Ill., 1996). Zie voorts C. Poster, L. C. Mitchell, ed., *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present* (Columbia SC, 2006).

⁹ *Clarorum virorum epistolae latinae, graecae et hebraicae* (Tübingen, 1514); tweede bijgewerkte editie *Illustrium virorum epistolae* (Hagenau, 1519).

¹⁰ *Epistolae obscurorum virorum*. A. Bömer, ed. (2 dln.; Heidelberg, 1924). Zie voor Gratus P. G. Bietenholz, Th. Deutscher, ed., *Contemporaries of Erasmus* (paperback ed.; Toronto etc., 2003) s. v.

¹¹ Petrus Martyr Anglerius, *Opus epistolarum* (Alcalá de Henares, 1530). Zie ook H. Heidenheimer, *Petrus Martyr Anglerius und sein Opus epistolarum. Ein Beitrag zur Quellenkunde des Zeitalters der Renaissance und der Reformation* (Berlijn, 1881).

¹² L.-E. Halkin, *Erasmus ex Erasmo. Érasme éditeur de sa correspondance* (Aubel, 1983) is verre

Justus Lipsius, zijn eigen edities van de correspondentie en zijn leerboek

Het leven van de humanist Justus Lipsius werd diepgaand beïnvloed door de godsdienstige en politieke verdeeldheid van zijn tijd.¹³ Dat is terug te zien in zijn correspondentie, maar daarover later. De problemen van de zestiende eeuw hebben zijn carrière echter niet werkelijk geschaad. Afkomstig uit een welvarend milieu in de Zuidelijke Nederlanden en opgeleid te Keulen en Leuven was hem misschien een mooie loopbaan in zijn vaderland toegevallen als de Nederlandse Opstand geen roet in het eten had gegooid. Na zijn eerste baan, als secretaris van Granvelle in Rome, accepteerde hij in 1572 een benoeming ver van huis: hij werd professor in de geschiedenis en retorica aan de lutherse universiteit van Jena. Zijn edities van Tacitus' werken en andere filologische publicaties maakten hem zo beroemd dat hij werd gevraagd hoogleraar in de geschiedenis en het recht aan de pas gestichte universiteit van de Nederlandse opstandelingen te Leiden te worden. Daar verbleef hij van 1578 tot 1591 en beleefde er een opvallend creatieve periode, waarin onder andere zijn twee beroemdste boeken tot stand kwamen: het door de Romeinse stoa geïnspireerde *De Constantia in publicis malis* (Over standvastigheid bij algemene rampspoed) (Leiden, 1584), waaruit een individuele burger kon leren hoe te handelen in moeilijke tijden, en *Politica* (Politieke theorieën) (Leiden, 1589), waaruit de vorst kon leren hoe te regeren. In 1591 verliet hij Leiden, waarschijnlijk vooral omdat hij de toekomst van de opstandige Nederlanden donker inszag en bovendien op zoek was naar een rustige plaats waar hij verder kon werken zonder zich veel te hoeven aan te trekken van godsdienstig en politiek gekrakeel. In Leiden was hij daar niet alleen een aantal malen bij betrokken geraakt, maar ook was hij fel aangevallen door de lekentheoloog en schrijver Dirck Volckertsz. Coornhert, die zich had opgeworpen als verdediger van godsdienstige tolerantie tegen Lipsius' vermeende afwijzing daarvan. Nadat Lipsius zich na zijn vertrek uit Leiden had verzoend met de rooms-katholieke kerk werd hij ten slotte benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis en het Latijn aan zijn Leuvense alma mater. Ook daar publiceerde en editeerde hij vele werken. Aan het einde van zijn leven was het duidelijk dat zijn enorme reputatie in de geleerde wereld niet alleen steunde op zijn geniale scheppingen als filoloog — met als hoogtepunten zijn kritische edities van Tacitus en Seneca — en zijn zeer eigen Latijnse stijl. Minstens zo befaamd waren zijn boeken over allerlei aspecten van de Romeinse geschiedenis, terwijl ook zijn politiek-filosofische, op de Romeinse stoa gegrondveste publicaties in heel Europa een groot lezerspubliek vonden.

Evenals Erasmus besteedde Lipsius veel aandacht aan de publicatie van zijn briefwisseling. Ter voorbereiding daartoe hield hij sinds ca. 1580 nauwkeurig bij welke brieven hij ontving en welke hij zelf verstuurde; daarvan behield hij

te prefereren boven L. Jardine, *Erasmus, man of letters. The construction of charisma in print* (Princeton, 1993).

¹³ De volgende beschrijving van zijn leven is gebaseerd op mijn 'Lipsius, Justus', in: *Encyclopedia of the Renaissance*, III (New York, 1999) 427-429 en mijn 'Lipsius, Justus (1547-1606)', in: W. van Bunge, e. a., ed., *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, II (Bristol, 2003) 625-631.

als regel een kopie, die over het algemeen gemaakt werd door zijn secretaris. Soms had hij geen eigen kopie bewaard en vroeg hij de geadresseerde hem een afschrift van de brief terug te zenden. Op basis van dit materiaal liet hij sinds 1586 bij zijn vaste uitgever, het plantijnse huis in Antwerpen, in totaal liefst tien delen van telkens honderd brieven verschijnen, de zogenaamde *Centuriae* (Honderdtallen). Hierin overwogen, evenals destijds bij Erasmus, Lipsius' eigen brieven. Twee delen *Centuriae* verschenen tussen 1586 en 1590, waarbij het boek van 1590 mede een nieuwe versie van het eerste deel bevatte. Daarna werd de reeks pas in de jaren 1600-1602 met zes delen vervolgd. Het heeft er de schijn van dat Lipsius, ondanks het aandringen van zijn uitgever en sommige van zijn correspondenten, huiverig was de reeks direct nadat hij Leiden verlaten had voort te zetten. De reden daarvoor is mogelijk geweest dat hij niet de aandacht wilde vestigen op de wisseling van zijn verblijfplaats die in de tussentijd had plaatsgevonden: van de protestantse universiteit van Leiden, intellectueel centrum van de Nederlandse opstandelingen, naar de katholieke universiteit van Leuven in de Spaanse Nederlanden. Deze belangrijke verandering in zijn leven had uiteraard ook haar weerslag in zijn correspondentie gehad. De laatste twee delen *Centuriae* kwamen weliswaar pas van de persen toen hij al gestorven was, maar hij had deze nog wel zelf samengesteld. Mogelijk is hij zelfs van plan geweest nog meer *Centuriae* voor de druk gereed te maken. Alles bijeen beschikte de geleerde wereld aan het begin van de zeventiende eeuw over ongeveer één vijfde van Lipsius' bewaard gebleven briefwisseling in gedrukte vorm.¹⁴

Lipsius had zeer uitgesproken denkbeelden over de brief, die hij, deels in het voetspoor van Erasmus en Vives, in zijn *Institutio epistolica* (1591) uiteenzette.¹⁵ Dit is een beknopt werkje dat hij waarschijnlijk op aandringen van zijn uitgever heeft geschreven. Het was bedoeld voor studenten en gebaseerd op in Leiden gehouden colleges.¹⁶ Hij begon bij het begin: wat is een brief? Lipsius omschreef deze als 'een boodschap van de geest, geschreven aan iemand die afwezig is of als afwezig wordt beschouwd.'¹⁷ Een brief bestond volgens hem uit twee vaste delen: conventionele formules, zoals aanhef, begroeting en beëindiging, en de 'vrije' inhoud van de boodschap. Daarbij onderscheidde hij naar inhoud drie soorten brieven: serieuze missives over politieke en andere gebeurtenissen van belang — ook formele brieven zoals condoleanties of felicitaties vielen daaronder; brieven over geleerde onderwerpen die een pedagogisch of algemeen intellectueel doel dienden;

¹⁴ G. Tournoy, J. Papy, J. de Landtsheer, ed., *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 september - 17 oktober 1997*. Supplementa humanistica lovaniensia, XIII (Leuven, 1997) 271-272; J. de Landtsheer, 'Lipsius in brieven', in haar *Lieveling van de Latijnse taal. Justus Lipsius te Leiden herdacht bij zijn vierhonderdste sterfdag* (Leiden, 2006) 241-242.

¹⁵ Lipsius, *Principles of letter-writing*.

¹⁶ J. de Landtsheer, 'From Ultima Thule to Finisterra: surfing on the wide web of Justus Lipsius' correspondence', in: Enenkel, Heesakkers, ed., *Lipsius in Leiden*, 48.

¹⁷ Lipsius, *Principles of letter-writing*, 8-9: 'Definio autem Epistolam: SCRIPTUM ANIMI NUNTIUM AD ABSENTES, AUT QUASI ABSENTES.'

persoonlijke brieven, die de persoonlijk bepaalde wereld van de briefschrijver tot onderwerp hadden. Geleerde brieven handelden over kennis en wijsheid; een in wezen niet-epistolair onderwerp werd hier volgens Lipsius als brief verkleed. Zulke brieven, die aan een fictieve geadresseerde konden zijn gericht en dan dus meer weg hadden van een traktaat in briefvorm, waren in de eerste plaats bedoeld om kennis over te dragen of deel te nemen aan een intellectuele discussie. Lipsius onderscheidde geleerde brieven naar hun inhoud: filologie, filosofie en theologie konden er een plaats in vinden. De inhoud van zulke brieven was gemakkelijk te combineren met een persoonlijke noot. Eigenlijk beschouwde Lipsius alleen de persoonlijke brief als een echte brief, al gaf hij toe dat in werkelijkheid zijn theoretische driedeling soms niet opging: ernstige alsmede geleerde onderwerpen konden uiteraard ook in persoonlijke brieven ter sprake worden gebracht.¹⁸ Met welk doel de brief ook was gecomponeerd, hij diende bondig, duidelijk en oprecht te zijn, en ‘een bepaalde onbevangeheid van een vrije geest’ te tonen.¹⁹ Hierin was de brief nauw verwant met het gesprek, of eigenlijk was het een soort gesprek.²⁰ De stijl moest liefst elegant zijn en geen ruimte laten voor misplaatste opmerkingen. Lipsius gaf aanwijzingen hoe men te werk moest gaan om aan zo’n stijl te komen: nauwkeurige lezing van de beste auteurs, zoals Cicero, maar ook Plautus en Terentius, beval hij met klem aan. De twee laatsten beschouwde hij als meesters van de informele gespreksstijl die bij het briefschrijven navolging verdiende.²¹ Hij waarschuwde wel tegen overdreven verfijning en tegen een gezochte, moeilijke stijl en geaffecteerde woordkeus. Een goede briefschrijver werd door hem vergeleken met een vrouw die zich op zo’n wijze mooi maakt dat het lijkt of zij niet opgeschikt is.²² In de laatste hoofdstukken moedigde Lipsius de lezers aan zowel aandacht aan imitatie van goede schrijvers uit heden en verleden als aan de ontwikkeling van een eigen, persoonlijke stijl te schenken.²³ Het ging om het tonen van zielsrust en het verbreiden van wijsheid, waarbij men natuurlijk bescheiden moest blijven.

Justus Lipsius, zijn brieven en latere edities van zijn correspondentie

Er zijn ruim 4300 brieven van en aan Lipsius bewaard gebleven, verdeeld over ongeveer zeventhonderd correspondenten. Velen zijn illustere geleerden als hijzelf, anderen zijn machtige figuren uit het politieke of kerkelijke leven. Heel wat correspondenten zijn echter van minder allooi: het zijn studenten en oudstudenten of collega’s, of eenvoudig bewonderaars die hem fanmail zonden. Binnen die wijde kring is een veel kleinere groep intimi te ontwaren, met wie Lipsius soms jarenlang per brief verkeerde. De geografische spreiding der correspondenten is immens: daarin lijkt Lipsius op Erasmus. De brieven

¹⁸ *Ibidem*, 8-21.

¹⁹ *Ibidem*, 30-31: ‘... et aperiat candorem quemdam liberae mentis.’

²⁰ *Ibidem*, 24-31.

²¹ *Ibidem*, 34-41.

²² *Ibidem*, 30-31.

²³ *Ibidem*, 34-51.

komen uit een gebied dat van Riga tot Lissabon, van Londen tot Napels loopt. Alleen Scandinavië en Rusland zijn sterk ondervertegenwoordigd.²⁴

Jeanine de Landtsheer, de voortreffelijke neolatiniste en verreweg de beste kenner van Lipsius' werken van dit ogenblik, heeft de vraag opgeworpen of Lipsius zich aan zijn eigen in *Institutio epistolicae* verwoorde regels voor het briefschrijven heeft gehouden. Dit werkje was immers niet alleen voor de praktijk van de Latijnse correspondentie bedoeld, maar kwam ook uit Lipsius' eigen gewoonten samen met de door hem overgenomen humanistische conventies voort. Inderdaad valt bij hem het onderscheid tussen serieuze, geleerde en persoonlijke brieven wel te maken, met dien verstande dat hij zich bij het schrijven van geleerde brieven nooit aan theologische onderwerpen heeft gewaagd.²⁵ Ook in zijn werken bleef hij er bewust verre van. Toen hij een verhandeling over het kruis in de Oudheid publiceerde, besprak hij uitsluitend antiquarische bijzonderheden over de kruisiging als straf, om pas aan het eind in te gaan op de kruisiging van Christus. Maar ook daarbij beperkte hij zich tot historisch-juridische overwegingen en tot de beschrijving van het gebruik van het christelijk kruis als teken van heil.²⁶ Voorts is het evident dat Lipsius zijn uiterste best deed de voorschriften uit *Institutio epistolica* met betrekking tot stijl na te leven. Hij schreef een elegante, lichte stijl in mooi Latijn, maar in navolging van Tacitus en Seneca wel bijzonder bondig. Dit laatste moet de ontvangers van de brief soms parten hebben gespeeld, temeer daar dit gebalde Latijn doorspekt was met minder bekende of archaische termen of zelfs hapaxen uit een van zijn geliefde klassieke auteurs. Een gezwollen, omslachtige retorische stijl en een uitsluitende concentratie op het Latijn van Cicero wees hij af; daarom is hij wel in verband gebracht met het zestiende-eeuwse anticiceronianisme waar ook Erasmus een rol in had gespeeld. Zeker was Lipsius, evenals Erasmus, een tegenstander van het slaafs navolgen van Cicero's literaire stijl. Dat neemt echter niet weg dat hij Cicero als auteur hoogschatte en tevens veel respect had voor diens denkbeelden ofschoon hij het niet altijd met hem eens was. Ook citeerde hij frequent uit diens werken. Desondanks hechtte Lipsius voor zichzelf en anderen de hoogste waarde aan het verwerven van een herkenbaar eigen stijl, die weliswaar tot het uiterste werd gepolijst en verfijnd, maar toch de indruk moest maken even los en ongedwongen als fraai te zijn.²⁷

²⁴ De Landtsheer, 'From Ultima Thule to Finisterra', 47-69; J. de Landtsheer, D. Sacré, C. Coppens, ed., *Justus Lipsius (1547-1606). Een geleerde en zijn Europese netwerk. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober - 20 december 2006* (Leuven, 2006).

²⁵ De Landtsheer, 'From Ultima Thule to Finisterra', 49-56.

²⁶ Justus Lipsius, *De cruce libri tres ad sacram profanamque historiam utiles* (Antwerpen, 1593; maar pas begin 1594 gepubliceerd); De Landtsheer, 'From Ultima Thule to Finisterra', 49; De Landtsheer, *Lieveling van de Latijnse taal*, 149-150; zie ook F. P. Pickering, 'Justus Lipsius' *De cruce libri tres* (1593) or the historian's dilemma', in: *Festgabe für L. L. Hammerich: aus Anlaß seines siebzigsten Geburtstags* (Kopenhagen, 1962) 199-214.

²⁷ M. Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton, 1991) 72-77; Lipsius, *Principles of letter-writing*, xxvi-xlvi; T. O. Tunberg, 'Observations on the style and

Een brief van de beroemde Lipsius: daar waren de ontvangers trots op. Veel fanmail had trouwens, net als nu, uitsluitend de bedoeling een reactie uit te lokken, zodat de geadresseerde met een brief van de grote geleerde kon pronken. Bovendien waardeerde hij uiteraard de inhoud. Of deze nu louter informatief, leerzaam, speels of vriendelijk was, of alles tegelijk, Lipsius heeft met zijn brieven ongetwijfeld velen een dienst bewezen. Met Lipsius corresponderen betekende immers toetreden tot het netwerk van de grote geleerde, wat op zichzelf als een grote eer werd ervaren. Een aanbevelingsbrief van zijn hand was veel waard. Lipsius fungeerde in de geleerde wereld als een middelpunt, waarbij het concept vriendschap (*amicitia*), dat ook door brieven werd gevoed en uitgedragen, een grote rol speelde. Zijn correspondenten hoopten deel van een ‘géographie du savoir’ te worden.²⁸ Het was dan ook niet verwonderlijk dat zijn brieven ijverig door de ontvangers werden afgeschreven en verspreid, terwijl de bovengenoemde gedrukte brievenverzamelingen, de delen *Centuriae*, ook na Lipsius’ dood nog werden herdrukt.²⁹ In 1621 liet de historicus Johannes Isacius Pontanus, hoogleraar te Harderwijk en auteur van een bekende geschiedenis van Amsterdam, nog een omvangrijke collectie brieven van Lipsius verschijnen die niet in de *Centuriae* waren gepubliceerd.³⁰ De correspondentie met zijn vroegere student en latere vriend, de jurist Theodorus Leeuwius die de eerste student van de nieuw gestichte Leidse universiteit was geweest, verscheen in 1649 apart. Deze brieven handelden veel over politieke zaken.³¹

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw verwierf Constantijn Huygens een groot deel van Lipsius’ schriftelijke nalatenschap via de zoon van diens executeur-testamentair. Onder de naam ‘Musaeum Lipsianum’ kwamen deze papieren vervolgens in 1722 via een veiling terecht bij de Leidse universiteit, waar zij tot op de huidige dag worden bewaard. Petrus Burmannus, sinds 1715 hoogleraar geschiedenis te Leiden en vanaf 1724 tevens bibliothecaris aldaar, had de universiteit geadviseerd hem ter veiling tot

language of Lipsius’ prose: a look at some selected texts’, in: G. Tournoy, J. de Landsheer, J. Papy, ed., *Iustus Lipsius Europae lumen et columen. Proceedings of the international colloquium Leuven, 17-19 September 1997* (Leuven, 1999) 169-178; M. Morford, ‘Life and letters in Lipsius’s teaching’, *ibidem*, 107-123.

²⁸ M. E. H. N. Mout, ‘De geleerde als instituut. Justus Lipsius (1547-1606) en zijn vriendschappen’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2000-2001* (Leiden, 2002) 3-17; B. Bray, ‘Espaces épistolaires’, *Études Littéraires*, XXXIV (2002) 133-151, speciaal 138; M. Morford, ‘Lipsius’ letters of recommendation’, in: Van Houdt, Papy, Tournoy, Matheussen, ed., *Self-presentation and social identification*, 183-198.

²⁹ Bijvoorbeeld een van de waarschijnlijk laatste edities: Justus Lipsius, *Epistolarum selectarum centuriae VIII, e quibus tres pridem ad Belgas, Germanos, Gallos, Italos, Hispanos, quarta, singularis ad Germanos et Gallos, quinta, miscellanea, tres posteriores ad Belgas, ejusdem Lipsii Epistolica Institutio* (Genève, 1639).

³⁰ Justus Lipsius, *Epistolarum (quae in Centurijs non extant) decades XIIX* (Harderwijk, 1621); zie ook Tournoy, Papy, De Landsheer, ed., *Lipsius en Leuven*, 288-290.

³¹ Justus Lipsius, *Ad Theodorum Leeuwium, V. N. supremae Batavorum curiae adsessorem epistolae* (Leiden, 1649).

drieduizend gulden te laten gaan teneinde het ‘Musaeum Lipsianum’ aan te kopen. Later ordende en beschreef Burmannus de aldus aangeschafte papieren en boeken voor de Leidse universiteitsbibliotheek. Ook publiceerde hij al snel ruim 850 brieven van en aan Lipsius in de eerste twee delen van zijn vijfdelige uitgave *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum* (Verzamelingen van door beroemde mannen geschreven brieven), die uitsluitend brieven uit de collecties van de Leidse universiteitsbibliotheek bevatten.³² Deze twee delen bleven met de *Centuriae* tot in onze tijd de belangrijkste bronnen voor de kennis van Lipsius’ correspondentie.

Lipsius’ latere reputatie en de wording van de wetenschappelijke editie van zijn briefwisseling

De belangstelling voor Lipsius’ werk als briljant filoloog is nooit verflauwd. Zijn edities van Tacitus en Seneca hebben gemakkelijk eeuwen getrotseerd, maar als politiek denker is hij pas enkele decennia geleden herontdekt.³³ In zijn vaderland, de Zuidelijke Nederlanden en later België, werd hij vanaf de negentiende eeuw als een van de grote humanisten van het land en als licht der Leuvense universiteit geëerd.³⁴ Hij verscheen, zittend in zijn werkkamer afgebeeld, in het werk *Les belges illustres* (III, Brussel 1845).³⁵ In 1853 werd er in zijn geboorteplaats Overijse een monument ingewijd met een rede waarin hij als de grootste Belgische humanist werd geprezen. Vol voorpret schreef de Leuenaar Edward van Even:

De plegtigheid voorspelt luisterlyk te zullen wezen. De heer Minister van binnenlandsche zaken en de gewestelijke Overheden zullen ze met hunnen tegenwoordigheid vereeren. Onderscheide koorgezelschappen zullen ze met toonkundige opvoeringen opluisteren. Aan eet- en dansfeesten zal het er niet ontbreken.³⁶

Aan dit grootse feest heeft ook de toen zeer beroemde dichter Prudens van Duyse een ode bijgedragen.³⁷ Omstreeks dezelfde tijd werd een gevelbeeld aan

³² Petrus Burmannus, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I-II (Leiden, 1724-1725); J. de Landtsheer, ‘Het Musaeum Lipsianum’, in haar *Lieveling van de Latijnse taal*, 203-206; *Idem*, ‘Lipsius in brieven’, *ibidem*, 239-244; voor Burmannus zie Chr. Berkvens-Stevelinck, *Magna commoditas. Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden, 2001) 122-128.

³³ Deze herontdekking is vooral het werk geweest van Gerhard Oestreich, zie bijvoorbeeld G. Oestreich, *Neostoicism and the early modern state*, B. Oestreich, H. G. Koenigsberger, ed. (Cambridge, 1982) en *Idem*, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547-1606)*, N. Mout, ed. (Göttingen, 1989).

³⁴ F. A. de Reiffenberg, *De Justi Lipsii vita et scriptis commentarius*. Mémoires sur les questions proposées par l’Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, III no.1 (Brussel, 1823).

³⁵ Tournoy, Papy, De Landtsheer, ed., *Lipsius en Leuven*, 367-374.

³⁶ E. van Even, *Justus Lipsius, als vaderlander beschouwd* (Leuven, 1853) 21.

³⁷ P. F. X. de Ram, *Discours prononcé à Isque le 28 Juin 1853 à l’occasion de l’inauguration du monument consacré à la mémoire de Juste Lipse* (Leuven, 1853); H. F. Bouchery, ‘Waarom

het Leuvense stadhuis geplaatst. In 1909 werd het grote bronzen standbeeld opgericht als geschenk van de Belgische staat aan Leuven. Lipsius was daarmee voorgoed ingelijfd in het pantheon van beroemde Belgen.³⁸ De monumentale bibliografie van F. F. E. vander Haeghen bood daarnaast een fundament voor onderzoek naar Lipsius' leven en werk.³⁹

In de Republiek en later het koninkrijk der Nederlanden hield men zich veel minder met hem bezig. Dat mag verschillende redenen hebben gehad. Ten eerste werd daar waarschijnlijk toch niet graag teruggedacht aan het feit dat Lipsius ten slotte de universiteit van Leuven in de Zuidelijke Nederlanden onder Spaans bewind had geprefereerd boven de Leidse universiteit in de opstandige Noordelijke Nederlanden. Ten tweede was er de pijnlijke constatering dat Lipsius misschien in godsdienstig opzicht een opportunistische huichelaar was geweest of tenminste een religieuze windvaan, die, katholiek opgevoed, zich in Jena als lutheraan had voorgedaan en in Leiden als protestant, om dan in Leuven toch weer voluit als katholiek te gelden. Omstreeks 1908 schreef de senaat van de Leidse universiteit een prijsvraag uit over de vraag: 'Heeft Justus Lipsius, die in 1591 van de universiteit te Leiden naar die te Leuven overging, voor dien tijd eene andere godsdienstige overtuiging bezeten dan daarna?' De winnaar zou een gouden medaille toegekend krijgen. Voor historici in de verzuilde Nederlandse maatschappij van de late negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw was het kennelijk moeilijk voorstelbaar dat Lipsius geen definitieve keuze tussen de religies had kunnen of willen maken en er dus met hem misschien iets anders aan de hand geweest was dan godsdienstige veinzerij, lafheid of besluiteloosheid.⁴⁰ De enige belangrijke Nederlandse publicatie in de negentiende eeuw was de uitgave door G. H. M. Delprat in 1858 van een kleine verzameling brieven van Lipsius aan staatslieden in de Republiek.⁴¹

Justus Lipsius gevierd?', in: L. van der Essen, H. F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?* (Brussel, 1949) 9.

³⁸ Tournoy, Papy, De Landtsheer, ed., *Lipsius en Leuven*, 367-374; J. Tollebeek, T. Verschaffel, 'Het pantheon. De geschiedenis tot weinigen herleid', in: R. Hoozee, J. Tollebeek, T. Verschaffel, ed., *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Gent, 1999) 46-57.

³⁹ F. F. E. vander Haeghen, *Bibliographie lipsienne. Oeuvres de Justus Lipsius* (2 dln.; Gent, 1886-1888).

⁴⁰ Dit oordeel stamt van Burmannus, *Sylloges* en klinkt ruim een eeuw later bij de Fransman Ch. Nisard, *Le triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon* (Parijs, 1852). In Nederland: H. T. Oberman, 'Van Leiden naar Leuven. De overgang van Justus Lipsius naar eene Roomsche universiteit', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, N.S., V (1908) 68-111, 191-227, 269-304, die de door de Leidse universiteit uitgeschreven prijsvraag en daarmee de gouden medaille had gewonnen. Zie ook J. Kluyskens, 'Justus Lipsius' levenskeuze: het irenisme', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 19-23.

⁴¹ G. H. M. Delprat, ed., *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas principalement pendant les années 1580-1597* (Amsterdam, 1858).

De Belgische bibliothecaris en publicist Théophile Simar wees er in 1911 op dat er ook na het verschijnen van de bibliografie van Vander Haeghen toch nog maar weinig goeds geschreven was over de grote Lipsius, die zich kon meten met andere beroemde figuren uit de tijd als Erasmus, Montaigne, Vives en Rabelais. Voor Simar was Lipsius Belg in hart en ziel, en bovendien: ‘... son amour de la liberté et de la concorde, son culte pour les traditions du pays, la monarchie et la religion catholique, en font une célébrité belge par excellence.’ Het werd volgens hem hoog tijd voor een definitieve studie, want bronnen waren er genoeg.⁴² Voorlopig kwam die studie er echter niet — een toestand die tot op de huidige dag voortduurt. Maar toen in 1947 in België het vierde eeuwfeest van Lipsius’ geboorte werd gevierd, pleitte Herman Bouchery, hoogleraar te Gent en daarvoor conservator van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, in de feestrede dringend voor een wetenschappelijke uitgave van Lipsius’ correspondentie.⁴³ Dat juist hij dat deed, was verre van toevallig. De grote humanist was een van de belangrijkste en trouwste auteurs van het plantijnse huis geweest, en reeds als conservator van het museum had Bouchery het plan opgevat hem te bestuderen. Volgens de schrijver van zijn levensbericht zag hij Lipsius ‘als exponent van de laat-zestiende eeuw, de tijd die zoveel trekken met de onze gemeen heeft’ en voelde hij zich tot hem aangetrokken. In de feestrede schetst Bouchery Lipsius als worstelend met de problemen van zijn tijd; een tijd waarin het ruikt naar bloed en de mens als met blindheid geslagen zo vaak zijn eigen ondergang bewerkt. In het archief van het museum zal Bouchery de vele brieven gewisseld tussen Lipsius en leden van de drukkersfamilies Plantijn en Moretus hebben aangetroffen. Hem stond een kritische uitgave voor ogen van de gehele briefwisseling, ongeveer naar het voorbeeld van Percy S. Allens editie van Erasmus’ correspondentie. Hij had daartoe ook al veel materiaal verzameld, maar kwam er door zijn vele andere werkzaamheden niet toe zijn voornemen uit te voeren. Toen hij in 1959 stierf, nog pas zevenenveertig jaar oud, had hij zelfs geen begin met de uitvoering van zijn plan kunnen maken.⁴⁴

Bouchery’s oproep werd echter geenszins vergeten. Hij had deze extra gewicht verleend door te verwijzen naar Allens navolgenswaardige uitgave van Erasmus’ brieven, al wilde hij Lipsius niet op een even hoog voetstuk als Erasmus plaatsen. Zijn argumenten om ook Lipsius met een volledige uitgave van zijn correspondentie te bedenken waren er echter niet minder klemmend om:

Maar heeft zijn [Lipsius’] woord niet een even universele uitwerking gehad [als dat van Erasmus], om eigen land is zijn invloed des te groter geweest. Wanneer zijn tijdgenoten hem verheerlijken als den geestelijken vader van geheel het opkomend geslacht van jonge

⁴² Th. Simar, ‘Juste Lipse’, *Le musée Belge. Revue de philologie classique*, XV (1911) 275-292, citaat 292.

⁴³ Bouchery, ‘Waarom Justus Lipsius gevierd?’, 9-70.

⁴⁴ L. Indestege, ‘Herman Frederik Bouchery (Gent, 2 januari 1912 - Astene, 11 april 1959)’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1963-1964* (Leiden, 1964) 101-105, citaat 104.

intellectuelen, aan wie hij, in troebele en verwarde tijden, een levensregel en een moreel hokvast heeft geschonken, dan lijkt mij deze hulde geenszins overdreven. Ik ben er van overtuigd dat een grondige studie van Lipsius' uitgebreide correspondentie ons een veel juister en nauwkeuriger kijk geven zou op de factoren die de ontwikkeling van het geestesleven in de Nederlanden op het eind van de XVIe en in het begin van de XVIIe eeuw hebben bepaald.⁴⁵

Daarmee had Bouchery de spijker op de kop geslagen. De fakkel werd na zijn dood door anderen overgenomen, en ofschoon Bouchery had gesproken over Lipsius' belang voor de hele Nederlanden, niet alleen voor het zuiden, was het in België dat de eerste schreden tot verwezenlijking van een editie werden gezet.

Irène Vertessen, verbonden aan het Antwerpense Prentenkabinet, begon in 1960 onder leiding van Aloïs Gerlo, die in 1970 de eerste rector van de Nederlandstalige Vrije Universiteit Brussel zou worden, het onderzoek naar de in het archief van het Museum Plantin-Moretus bewaarde Lipsius-correspondentie, die ruim tweehonderd brieven omvatte. Zij hadden grotendeels betrekking op de laatste periode van Lipsius' leven (1590-1606, dus beginnend met zijn vertrek uit Leiden en eindigend met zijn dood in Leuven). De meeste brieven waren gewisseld met Jan Moretus, de schoonzoon van Christoffel Plantijn die in 1589 de uitgeverij had overgenomen. De taal was over het algemeen Frans en Latijn, maar er waren ook enkele stukken in het Nederlands. Vertessen zou er op hebben moeten promoveren, maar zij overleed jong in 1962. Zij had echter al heel veel werk verricht, en postuum siert haar naam dan ook zowel het titelblad van de eerste verkenning van deze brieven als de uitgave zelf. Interessanterwijze betrof het hier geenszins een louter zakelijke briefwisseling tussen een uitgever en zijn beroemde auteur. De familie Plantijn-Moretus en Lipsius waren tevens vrienden, en dus kwam er van alles in vriendschappelijk getoonzette brieven ter sprake.⁴⁶ Gerlo geeft daar een vermakelijke opsomming van: Lipsius bestelt zijn brillen in Antwerpen; hij vindt dat hij als professor slecht betaald wordt; hij leert paardrijden en valt er af; hij windt zich op over de eeuwige student Melchior Moretus, de zoon van Jan, enzovoort. Behalve brieven bevatte de uitgave ook een aantal documenten uit het museum, zoals een certificaat betreffende Lipsius' katholieke rechtgelovigheid uit 1591.⁴⁷

De kwaliteit van deze editie zette de toon voor de latere uitgave van de volledige correspondentie. Latijnse en Nederlandse brieven werden voorafgegaan door een korte samenvatting in het Frans en het commentaar was uitvoerig doch zakelijk. Een Amerikaanse recensent merkte terecht op, dat de

⁴⁵ Bouchery, 'Waarom Justus Lipsius gevierd?', 16-17.

⁴⁶ I. Vertessen, A. Gerlo, 'Onuitgegeven brieven van Justus Lipsius', in: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVII (1963) 181-252; A. Gerlo, H. D. L. Vervliet, I. Vertessen, ed., *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus* (Antwerpen, 1967).

⁴⁷ Vertessen, Gerlo, 'Onuitgegeven brieven', 185-187; zie ook Gerlo, Vervliet, Vertessen, ed., *La correspondance de Juste Lipse*, x-xii.

hier gereproduceerde foto's van Lipsius' handschrift aantoonde hoe lastig de transcriptie van de brieven (grotendeels uitgevoerd door Vertessen) moet zijn geweest. Reeds in de tijd zelf werd zijn handschrift moeilijk leesbaar gevonden; zelf was hij er steeds op bedacht de drukker uit te rusten met een zo leesbaar mogelijk afschrift van zijn te publiceren manuscripten.⁴⁸

Inmiddels had Alejandro Ramírez, hoogleraar Romaanse talen aan de Washington University in St Louis, een aantal brieven gepubliceerd, geannoteerd en tevens vertaald in het Spaans, die Lipsius tussen 1577 en zijn dood in 1606 met Spaanse humanisten had gewisseld. Ramírez legde er de nadruk op dat Lipsius, gelijk Erasmus vóór hem, in Spanje contacten had gehad met de grootste geleerden van die tijd: bijvoorbeeld de graecus Antonio de Covarrubias y Leyva of de theoloog Benito Arias Montano. Daarnaast waren er brieven, ook opdrachtbrieven, aan vorstelijke personen en politici in de Zuidelijke Nederlanden en in Spanje zelf die lieten zien dat Lipsius vooral na 1590 over een dicht Spaans netwerk beschikte.⁴⁹

De volgende — beslissende — stap op weg naar een volledige brievenuitgave werd gezet in 1968. Toen publiceerden Gerlo en Vervliet een voorbeeldig inventaris van de correspondentie dat meer dan 4300 nummers besloeg. De lijst was op datum geordend, namen en plaatsen der correspondenten waren zo goed mogelijk achterhaald, het incipit van de brief werd weergegeven alsmede de plaats waar hij bewaard werd. Met dit inventaris konden onderzoekers meteen aan de slag.⁵⁰

De editie van de volledige briefwisseling: Iusti Lipsi Epistolae (1978-)

In 1978 ging de editie van de volledige briefwisseling onder de titel *Iusti Lipsi Epistolae* van start onder de aegis van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Het eerste deel bevatte 293 brieven uit de periode 1564-1583. Het had een inleiding in het Nederlands en het Engels waarin onder meer de editietechniek werd toegelicht. Dat was ook noodzakelijk. Het kritisch uitgeven van brieven van humanisten kent specifieke problemen omdat de tekst op verschillende manieren kan zijn overgeleverd. Er kunnen bijvoorbeeld van één brief meerdere overgeleverde versies bestaan: gedrukt of handschriftelijk, en binnen die twee categorieën kan de onderzoeker ook weer meerdere versies aantreffen. Zowel de schrijver als de ontvanger of een latere kopiist of drukker kunnen voor deze variatie aan versies van één brief verantwoordelijk zijn. De onderzoeker krijgt vaak de indruk dat werkelijk niemand van zo'n schrijven van een beroemde humanist af kon blijven. Lipsius zelf beschouwde zijn correspondentie als een belangrijk deel van zijn werken en besteedde er dus veel zorg aan. Hij vond het

⁴⁸ R. Hirsch, bespreking in *Renaissance Quarterly*, XXI (1968) 470; De Landtsheer, 'From Ultima Thule to Finisterra', 66-67.

⁴⁹ A. Ramírez, *Epistolario de Justo Lipsio y los Españoles (1577-1606)* (Madrid, 1966).

⁵⁰ A. Gerlo, H. D. L. Vervliet, ed., *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606* (Antwerpen, 1968). Dit boek werd, samen met Gerlo, Vervliet, Vertessen, ed., *La correspondance de Juste Lipse* en Ramírez, *Epistolario* zeer gunstig besproken door B. A. Vermaseren, 'De briefwisseling van Lipsius', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)*, LXXXII (1969) 383-387.

doodgewoon zowel zijn eigen als ook de ontvangen brieven in taal en stijl te verbeteren, en soms paste hij met het oog op publicatie ook de inhoud aan. Zeker in het geval van Lipsius, van wie een groot aantal eigenhandige emendaties en tal van tekstvarianties in zijn correspondentie bekend zijn, wordt de wetenschappelijke bezorger gedwongen een apparaat te maken waarin de soms heel ingewikkelde handschriftelijke en/of gedrukte overlevering zo helder en precies mogelijk wordt weergegeven. De keuze van een grondtekst van een brief, die dan in geëditeerde vorm wordt afgedrukt, is hier niet genoeg: ook verbeteringen en andere tekstuele variaties moeten worden verwerkt. Wanneer de editoren een brief onder handen hadden die door Lipsius ingrijpend was herschreven en in meerdere versies was overgeleverd, drukten zij de tekst inderdaad in meerdere versies af, omdat anders het kritisch apparaat te onoverzichtelijk zou zijn geworden. De brieven waren strikt chronologisch geordend, waardoor bekende, reeds eerder gedrukte of aangehaalde brieven en nieuwe vondsten dooreen kwamen te staan. Iedere brief werd voorzien van een inleiding die een samenvatting van de tekst en indien nodig algemene explicatieve opmerkingen ten behoeve van het begrip van de tekst bevatte. De editoren voegden zorgvuldig gemaakte, korte biografische notities over Lipsius zelf of zijn correspondenten toe alsmede explicatieve noten met betrekking tot details van de tekst. Deze nauwgezette en uitvoerige, maar zeker niet te uitvoerige manier van editeren van het eerste deel wordt tot nu toe in de later verschenen delen volgehouden.⁵¹ Ofschoon dit eerste deel zoals gezegd van een korte algemene inleiding in het Engels was voorzien, was de rest van het kritisch apparaat, inclusief de samenvattingen van de briefteksten, in het Nederlands. Dat maakte het werk helaas minder toegankelijk voor die onderzoekers die geen Nederlands lazen. Dat was des te betreurenswaardiger, omdat de historicus hier een uitgelezen instrument in handen kreeg om het late humanisme in de Nederlanden nu juist in al zijn internationale vertakkingen te bestuderen. Pas vanaf het jaar 2000 zou er worden overgegaan op het Engels.⁵²

Brieven uit de periode van jeugd en intellectuele vorming waren schaars. Er is bijvoorbeeld maar één brief uit de tijd dat Lipsius te Keulen bij de jezuïeten studeerde en — misschien — zelfs novice van de orde werd. Dat is dan meteen de eerste brief van hem die bewaard is gebleven.⁵³ Uit de periode dat Lipsius als secretaris van Granvelle in Rome verbleef, aan het einde van de jaren zestig, zijn wat meer brieven overgeleverd waaruit vooral de geestdrift voor de humanistische studies en Romeinse bibliotheken blijkt. Weer meer brieven zijn bewaard uit het tijdvak 1570-1578: hierin valt Lipsius' verblijf te Leuven na zijn terugkeer uit Rome, zijn reis naar Wenen in de hoop een baan te veroveren aan het hof van keizer Maximiliaan II, en zijn professoraat te Jena, gevolgd door zijn terugkeer naar de Zuidelijke Nederlanden en ten slotte zijn verhuizing naar Leiden.

⁵¹ Justus Lipsius, *Iusti Lipsi Epistolae* (voortaan *ILE*), I, 1564-1583, A. Gerlo, M. A. Nauwe-laerts, H. D. L. Vervliet, ed. (Brussel, 1978). Zie ook mijn 'Heilige Lipsius, bid voor ons', *TvG*, XCVII (1984) 196-197.

⁵² Toen verscheen *ILE*, XIII, 1600, J. Papy, ed. (Brussel, 2000).

⁵³ *ILE*, I, 1.64 05 29.

Al deze vroege brieven laten Lipsius zien in de rol van de jonge humanist die een reputatie wil opbouwen en bovendien graag een baan wil hebben. Om dat te bevorderen moest hij niet alleen publiceren, maar ook contacten met eventuele patrons alsmede met andere geleerden aanknopen. Dat zien wij hem dan ook volop doen. Het moet een teleurstelling voor hem zijn geweest dat Maximiliaan II hem niet wilde aanstellen. De politieke toestand in de Nederlanden, waar inmiddels de Opstand in volle gang was, moet hem natuurlijk wel zorgen hebben gebaard, maar heel veel is daarvan in zijn brieven niet te merken. Hij was vooral hard bezig zijn groeiende faam als filoloog zo goed mogelijk te verzilveren. In 1574 verscheen zijn eerste Tacitus-editie en in de jaren daarna bevat de inkomende post veel lof voor zijn werken naast sporen van geleerdenruzies, waaronder een bittere twist met Marcus Antonius Muretus, een van Lipsius' contacten uit zijn tijd te Rome, voornamelijk over de beschuldiging dat Lipsius conjecturen van anderen als eigen vondsten trachtte te presenteren.⁵⁴ Deze vormende periode wordt afgesloten door de aanvaarding van het professoraat te Leiden. Lipsius had daarmee zijn doel bereikt: een prestigieuze en heel behoorlijk betaalde leerstoel aan de *artes*-faculteit van de pas gestichte universiteit, die op haar beurt blij mocht zijn met de nieuwe hoogleraar van faam.

In de eerste Leidse jaren stortte Lipsius zich op de wijsbegeerte van de Romeinse stoa. Geen der klassieke schrijvers, zo meende hij, stemden beter overeen met de christelijke leer dan deze stoïci.⁵⁵ Dat was op zich geen bijzonder opzienbarende ontdekking, maar zij inspireerden hem wel tot het schrijven van het reeds genoemde boek *De Constantia in publicis malis* (Over standvastigheid bij algemene rampspoed) (Leiden, 1584) dat een enorm succes kende. Ook in de briefwisseling is de publicatie ervan een mijlpaal. Lof en blaam aan het adres van het boek en zijn maker vullen de pagina's in de jaren 1584-1587, zoals is na te lezen in *Iusti Lipsi Epistolae* II, dat vijf jaar na deel I verscheen en ruim 300 brieven omvatte.⁵⁶ In het jaar 1587 begon Lipsius aan zijn volgende bestseller, het eveneens reeds genoemde werk *Politica* (Leiden, 1589). Talloze bewonderaars en critici uit alle politieke en godsdienstige kampen en uit vele landen schreven hem brieven. Intussen jammerde Lipsius in zijn epistels geregeld over de Leidse universiteit, die hem niet zijn broodnodige rust voor studie zou gunnen. Hij werd inderdaad vaak betrokken bij allerlei zaken en, tot zijn nog groter verdriet, ook bij kerkelijke twisten in Leiden.⁵⁷ Hij scheen zich in de Noordelijke Nederlanden niet echt op zijn gemak te voelen en overwoog in ieder geval reeds sedert 1585 te verhuizen naar een oord waar de Nederlandse Opstand met alle bijkomende crises — zoals die veroorzaakt door de dood van Oranje of de onrustbarende militaire successen van de hertog van Parma — hem niet zouden kunnen deren.⁵⁸

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld *ILE*, I, 65. 76 04 01; 66. 76 05 19.

⁵⁵ *ILE*, I, 192. 82 01 23.

⁵⁶ *ILE*, II, 1584-1587, M. A. Nauwelaerts met hulp van S. Sué, ed. (Brussel, 1983).

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld *ILE*, I, 137. 81 01 24; 162. 81 07 26, V; 190. 82 01 20.

⁵⁸ *ILE*, II, 441. 85 10 01; M. E. H. N. Mout, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591', in: S. Groenveld, M. E. H. N. Mout, I. Schöffer, ed., *Bestuurders en*

De laatste Leidse jaren, 1588-1590, zijn weerspiegeld in *Iusti Lipsi Epistolae* III, dat in 1987 verscheen met ruim 200 brieven.⁵⁹ Ondanks het feit dat Lipsius in deze periode voortdurend klaagde over zijn slechte gezondheid die hem van zijn werk hield, maakte hij zijn *Politica* af, schreef nog veel meer en hield bovendien zijn correspondentie goed bij. Aan fanmail geen gebrek, want heel intellectueel Europa lag na het succes van zijn Tacitus-edities en -commentaren alsmede zijn *De Constantia* aan zijn voeten. Het valt op dat hij zijn contacten bij alle partijstrijd van die dagen gelijkelijk over de betrokken groepen verdeelde. Zo correspondeerde hij met Jacobus Lectius — als politicus, theoloog en jurist de rechterhand van Theodorus Beza in Genève —, maar tevens met Michel de Montaigne en met een vriend uit zijn jeugd, de jezuïet Francesco Benci te Rome. Ook de invloedrijke Cornelis Aerssens, griffier der Staten-Generaal, rekende hij tot zijn vrienden. Via deze raakte hij zijdelings betrokken bij de legerhervormingen van Maurits en Lodewijk van Nassau. In dit deel staat ook de briefwisseling met Dirck Volckertsz. Coornhert naar aanleiding van diens beschuldiging dat Lipsius kettervervolging zou voorstaan. Coornhert werkte dit later uit in zijn publicatie *Proces van 't ketterdoden ende dwang der conscientien* (Gouda, 1590). Gebaseerd op zijn persoonlijke lezing van enige passages in *Politica* schreef Coornhert zijn onverzoenlijk getoonzette brieven aan Lipsius in het Nederlands, ofschoon hij wel Latijn kende. Dat alleen al moet Lipsius mateloos geërgerd hebben. Het moet ook niet aange-naam geweest zijn om, nota bene in een in het onwetenschappelijke Nederlands gestelde brief, gesommeerd te worden vóór de komende paasdagen eens als de bliksem wat zaken omtrent de behandeling van kettters en de rol van de overheid in godsdienstzaken te komen uitleggen. Lipsius antwoordde in het Latijn maar ook bepaald niet vriendelijk, op Coornherts bezwaren in het verweerschrift *De una religione* (Over de enige godsdienst) (Leiden, 1590).⁶⁰ In de opdrachtbrief van dit werk, gericht aan de Staten van Holland, noemde hij Coornherts *Proces van 't ketterdoden* een waardeloos werkje waarin zijn woorden waren verdraaid.⁶¹

Gezien de vragen die er bestaan met betrekking tot Lipsius' vertrek uit Leiden en zijn komst naar Leuven, alsmede zijn daarmee samenhangende al dan niet gemeente verzoening met de rooms-katholieke kerk — vragen die al direct bij tijdgenoten opkwamen — zou het bijzonder welkom zijn geweest als deel IV snel op deel III zou zijn gevolgd. Dit vierde deel, met brieven uit het cruciale jaar 1591, zou gebaseerd moeten worden op het proefschrift van

geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan Prof. Dr. J. J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar van de Rijksuniversiteit te Leiden (Amsterdam, 1985) 55-64.

⁵⁹ *ILE*, III, 1588-1590, S. Sué, H. Peeters, ed. (Brussel, 1987). Zie mijn bespreking in: *TvG*, CII (1989) 227.

⁶⁰ Fundamenteel voor het begrip van de strijd tussen Coornhert en Lipsius is nog steeds het werk van G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts* (Lübeck-Hamburg, 1968) 65-138; H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert* (Amsterdam, 1978) 140-154 geeft een te eenzijdig beeld.

⁶¹ *ILE*, III, 799. [90 10 00].

Sylvette Sué dat de tekstkritische uitgave ervan bevat. Helaas is het deel nog niet beschikbaar, maar volgens de laatste berichten wordt er aan gewerkt.⁶² Wel beschikbaar is deel V over het jaar 1592 met meer dan 250 brieven.⁶³ Daaruit blijkt dat de overgang van de Leidse naar de Leuvense universiteit, van de opstandige gewesten in het noorden terug naar de onder Spaans bewind staande geboortegrond in het zuiden, geenszins van een leien dakje is gegaan. Het grootste deel van dat jaar verbleef Lipsius in Luik, in bange afwachting van zijn verhoopte benoeming te Leuven. Eerst moesten de autoriteiten in het zuiden de zekerheid hebben dat zijn met hulp van jezuiten in Mainz nieuwverworven roomskatholieke rechtgelovigheid echt was. Pas daarna kon er worden gesproken over het Leuvense professoraat. Zo duurde het tot de herfst voordat Lipsius in Leuven met doceren kon beginnen. Veel brieven hebben dan ook meer met deze gebeurtenissen te maken dan met de zuiver wetenschappelijke arbeid. Wij zien hem driftig bezig zijn eigen zaak zoveel mogelijk te bevorderen. Daarbij verweerde hij zich krachtig tegen verwijten en laster, die van alle kanten op hem af kwamen. Maar het merendeel van de correspondentie betrof toch, zoals altijd, de geleerde wereld en de goede vrienden. Hij correspondeerde voorlopig rustig verder met vrienden in de noordelijke Nederlanden zoals Aerssens en Dousa, en met lutheranen in Duitsland. En uiteraard wisselde hij veel brieven met tal van katholieke geestelijken, voor een deel oude vrienden. Lipsius beklemtoonde steeds de oprechtheid van zijn katholicisme en de correspondenten uitten op hun beurt hun vreugde over zijn terugkeer naar het ware geloof. En zo kwam alles toch in orde. De republiek der letteren functioneerde blijkbaar als vanouds, ondanks de godsdienstige en politieke perikelen van de tijd.⁶⁴

De delen VI, VII en VIII, die de jaren 1593-1595 beslaan, tonen Lipsius in het begin van zijn glorie-tijd te Leuven. Uit het feit dat er nu per deel slechts één jaar brieven kan worden bewerkt, is af te leiden dat de hoeveelheid overgeleverde correspondentie flink is toegenomen vergeleken bij de Leidse jaren.⁶⁵ In 1594 kocht hij een huis in Leuven en ontving voor zijn tuin bloembolletjes van Carolus Clusius — toentertijd verbonden aan de Leidse universiteit — naast planten en boompjes van andere vrienden. Evenals in Leiden nam hij studenten in huis wie hij een straf studieprogramma voorschreef.⁶⁶ Zijn eigen wetenschappelijke arbeid zette hij op volle kracht voort. Een eerste vrucht was de reeds hiervóór genoemde verhandeling *De cruce* (Over het kruis) (Antwerpen, 1593-1594) over kruisiging als straf in de Oudheid. Hij hield zich in de jaren 1593-1594 intensief bezig met Romeinse geschiedenis. In het fraai geïllustreerde boek *De militia romana* probeerde hij, in navolging van Polybius, een militairhistorisch handboek samen te stellen dat

⁶² Zie <http://www.kvab.be/publicaties.aspx>.

⁶³ *ILE*, V, 1592, J. de Landtsheer, J. Kluyskens, ed. (Brussel, 1991).

⁶⁴ Zie mijn bespreking in: *TvG*, CVII (1994) 263-264.

⁶⁵ *ILE*, VI 1593, J. de Landtsheer, ed. (Brussel, 1994); *ILE* VII 1594, J. de Landtsheer, ed. (Brussel, 1997); *ILE*, VIII, 1595, J. de Landtsheer, ed. (Brussel, 2004).

⁶⁶ De Landtsheer, *Lievelling van de Latijnse taal*, 142 heeft het eigenhandig door Lipsius geschreven studieprogramma uit het Latijn vertaald.

ook voor de moderne oorlogvoering zijn nut zou weten te bewijzen. Een vervolg over de oorlogsmachines van de Romeinen en hun belegeringstactiek, alweer met veel illustraties, bereidde hij voor onder de titel *Polioretica*.⁶⁷ Het lijkt erop dat Lipsius, ofschoon gaarne terend op zijn in Leiden verworven roem als neostoisch filosoof, zich in Leuven toch vooral wilde presenteren als historicus van die aspecten van de Oudheid die relevant voor het heden zouden kunnen zijn. Toch waren ook deze eerste Leuvense jaren niet vrij van zorgen. Lipsius vernam in 1593 tot zijn schrik dat *Politica* in Rome door de commissie voor de pauselijke index werd besproken. Onmiddellijk zette hij alles op alles om het gevaar te keren: hij beloofde in een nieuwe uitgave de tekst volgens aanwijzingen van de Leuvense kerkelijke censor en van zijn vrienden in Rome bij te werken. De publicatie van de nieuwe index werd gelukkig voor Lipsius voorlopig uitgesteld. De bewerkte versie kwam er in 1596, maar ging toch niet zo ver als de kerkelijke autoriteiten hadden gewenst.⁶⁸

Het jaar 1595 zag een verhoogde activiteit in de correspondentie, met wel 300 overgeleverde brieven. Lipsius was namelijk in gesprek geraakt met de universiteit van Bologna, die hem een mooie positie aanbood. Aan de andere kant deden de autoriteiten in de Zuidelijke Nederlanden hun uiterste best hem in Leuven te houden. Daartoe regelden zij zelfs zijn benoeming tot hofhistoriograaf van Filips II.⁶⁹ Op verzoek van een Spaans edelman in Zuid-Nederlandse dienst deed Lipsius iets wat hij nooit tevoren had gedaan: hij zette in een uitvoerige brief zijn denkbeelden omtrent de buitenlandse politiek van de Spaanse koning uiteen en gaf ook aanwijzingen hoe de Nederlandse Opstand te breken. Er moest een wapenstilstand komen, waarna de Spanjaarden door sluwe psychologische oorlogvoering een flink aantal noorderlingen weer op hun hand zouden moeten krijgen en tegelijkertijd zouden moeten terugvoeren naar de rooms-katholieke kerk. Daardoor zou er een wig worden gedreven in de saamhorigheid van de Nederlandse rebellen, waarna Filips II de oorlog zou kunnen winnen en de opstandige gewesten definitief de zijne zou mogen noemen. Deze brief werd vrijwel meteen in druk verspreid en vertaald. Lipsius probeerde aanvankelijk te ontkennen dat hij hem geschreven had, maar zijn auteurschap is zeker. In de jonge Republiek was menigeen over zijn als landverraad opgevatte uitingen over de Opstand zeer ontsteld.⁷⁰

⁶⁷ Justus Lipsius, *De militia romana libri quinque: commentarius ad Polybium* (Antwerpen, 1596); Justus Lipsius, *Polioreticon, sive de machinis, tormentis, telis libri quinque* (Antwerpen, 1596).

⁶⁸ Zie bijvoorbeeld *ILE*, VI, 1432. 93 05 30 BA, 1433. 93 05 30 BEL, 1434. 93 05 30 BEN, 1463. 93 07 31 BA, 1464. 93 07 31 BEL, 1465. 93 07 31 BEN; Güldner, *Das Toleranz-Problem*, 123-127; Justus Lipsius, *Politica. Six Books of Politics or Political Instruction*, J. Waszink, ed. (Assen, 2004) 120-124, 173-190, 397-399, 712-720.

⁶⁹ *ILE*, VIII, 1595, J. de Landtsheer, ed. (Brussel, 2004).

⁷⁰ N. Mout, 'Justus Lipsius between war and peace. His public letter on Spanish foreign policy and the respective merits of war, peace or truce (1595)', in: J. Pollmann, A. Spicer, ed., *Public opinion and changing identities in the Early Modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden, Boston, 2007) 141-162.

Vier jaar vóór deel VIII verscheen deel XIII met brieven van het jaar 1600.⁷¹ Er is dus nu een hiaat van vier jaar, dat hopelijk snel zal worden opgevuld. Deel XIII is belangwekkend omdat Lipsius zich, als hofhistoriograaf, sterk richtte op goede contacten met de aartshertogen Albert en Isabella van Oostenrijk, voor wie hij in Leuven een college gaf. In dit Heilig Jaar haalde hij ook de banden met Rome aan. Hij accepteerde een uitnodiging van kardinaal Francesco Sforza, maar zag ten slotte toch van de reis af, tot grote teleurstelling van zijn Italiaanse vrienden maar tot vreugde van zijn landslieden, die vreesden dat hij in Italië zou blijven. Ook bekommerde hij zich om zijn roep bij het nageslacht gezien zijn uitvoerige autobiografische brief aan zijn lievelingsleerling Johannes Woverius. Daarin stelde hij zijn levensweg voor als een reis terug naar zijn geboortegrond, ondernomen door iemand die het stille, bescheiden geleerdenleven boven alles liefhad en zich niet met politiek of religie bemoeide.⁷²

Conclusie

Het peil van de editie *Iusti Lipsi Epistolae* is onveranderd hoog sinds Gerlo, Nauwelaerts en Vervliet er in de jaren zeventig aan begonnen. Hun aan het begin vastgelegde en hiervóór beschreven editorische principes zijn strikt gehandhaafd gebleven en bieden de lezer meer dan genoeg hulp bij het interpreteren der brieven. De brieven zelf geven een even genuanceerd als dynamisch beeld van het wel en wee van de republiek der letteren in de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Lipsius is daarbij het middelpunt en terecht, want samen met Josephus Justus Scaliger was hij de beroemdste humanist van zijn tijd met een enorme invloed op het intellectuele leven. Dat wil niet zeggen dat politiek en religie afwezig zijn; integendeel. Zij spelen een grote rol in deze briefwisseling, ook al deed Lipsius zich bij tijd en wijle voor als slechts een toeschouwer.⁷³ Daarom is de editie niet alleen van belang voor ideeënhistorici, maar voor iedereen die zich met het tijdvak bezig houdt. Uiteraard zou het nog mooier zijn als de editie niet alleen, zoals nu, in een fraai boek, maar ook in digitale vorm te verkrijgen zou zijn. Maar hoelang we daar nog op moeten wachten? Eerst moeten de nog uitstaande delen van Lipsius' briefwisseling (over de jaren 1591, 1596-1599 en 1601-1606) snel verschijnen, zodat de gehele editie voor onderzoekers beschikbaar is.

M. E. H. N. Mout is hoogleraar Algemene Geschiedenis van de Nieuwe Tijd en bijzonder hoogleraar Middeneuropese Studies aan de Universiteit Leiden.

⁷¹ *ILE*, XIII, 1600, J. Papy, ed. (Brussel. 2000).

⁷² *Ibidem*, 2874. 00 10 01, 7-9: hij beschreef daar zijn leven als volgt: 'Legere, docere, scribere et cetera tranquillum et ab actione remotum esse' ('lezen, onderwijzen, schrijven; en verder leef ik rustig en ver van elke actie verwijderd'); zie Enenkel, 'Humanismus, Primat des Privaten, Patriotismus und Niederländischer Aufstand'.

⁷³ Mout, 'De geleerde als instituut'; aan de integrale uitgave van Scaligers correspondentie, die aanzienlijk minder omvangrijk is dan die van Lipsius, wordt inmiddels gewerkt, zie <http://warburg.sas.ac.uk/scaliger/indexjscaliger.htm>.

Summary

M. E. H. N. Mout, '*Inner peace and wisdom under a light veil of modesty: Justus Lipsius (1547-1606) and the edition of his correspondence*'

Humanists wrote and collected private letters, regarding them as literary works of art, sources of knowledge and wisdom and proof of the importance of intellectual networks. The eminent Dutch humanist Justus Lipsius corresponded with fellow intellectuals all over Europe. He carefully edited his own letters, revising them if necessary, and published an influential manual of letter-writing. His growing reputation as the greatest Belgian humanist led to plans for a complete edition of his correspondence, comprising some 4300 letters. Publication started in Brussels in 1978 and is still running (*Iusti Lipsi Epistolae*). This excellent edition is founded on sound editorial principles, highly facilitating the user's access to the world of Late Humanism.

Summary

M. E. H. N. Mout, '*Inner peace and wisdom under a light veil of modesty: Justus Lipsius (1547-1606) and the edition of his correspondence*'

Humanists wrote and collected private letters, regarding them as literary works of art, sources of knowledge and wisdom and proof of the importance of intellectual networks. The eminent Dutch humanist Justus Lipsius corresponded with fellow intellectuals all over Europe. He carefully edited his own letters, revising them if necessary, and published an influential manual of letter-writing. His growing reputation as the greatest Belgian humanist led to plans for a complete edition of his correspondence, comprising some 4300 letters. Publication started in Brussels in 1978 and is still running (*Iusti Lipsi Epistolae*). This excellent edition is founded on sound editorial principles, highly facilitating the user's access to the world of Late Humanism.

Spreken vanuit het graf. De stoffelijke resten van Willem van Oranje in hun politiek-culturele betekenis¹

CATRIEN SANTING

In 1580 zet Filips een prijs op het hoofd van Willem van Oranje. In antwoord hierop zeggen de Staten-Generaal in 1581 de gehoorzaamheid aan de Spaanse koning op, in een zogenaamd Plakkaat van Verlatinghe. Willem van Oranje wordt in 1584 daadwerkelijk vermoord in Delft, waar hij ook wordt begraven. Sindsdien laten overleden Oranjes zich in een grafkelder in de Nieuwe Kerk van Delft bijzetten.²

Bovenstaand citaat uit de zelfverklaarde canon van de Nederlandse geschiedenis brengt de aanslag op Willem van Oranje van 10 juli 1584 terug tot een voetnoot bij het grote geschiedgebeuren. Het is in feite opmerkelijk dat de door Balthazar Gerards geloste fatale schoten het 47 pagina's tellende boekje hebben gehaald. De vermelding van het voorval dient vooral om de lezer uit te leggen waarom de Oranjes in Delft worden begraven. Deze reductie tot nietig detail in het geschiedverloop staat in opmerkelijk contrast met de aandacht die het recent ondervond van de Engelse renaissanciste Lisa Jardine. Zij wijdde een compleet boek aan de eerste door middel van een handvuurwapen gepleegde politieke moord uit de geschiedenis, waarin ze aandacht vraagt voor de politieke implicaties van de beide aanslagen op Willem van Oranje.³

Aan de fysieke en rituele details van de ziek- en sterfbedden en de daaropvolgende teraardebestellingen alsook de bijbehorende memoriecultuur van de leden van het stadhouderlijk respectievelijk koninklijk huis, is door de Nederlandse academische geschiedschrijving opvallend weinig aandacht besteed.⁴ Dat lijkt op het eerste gezicht in de rede te liggen omdat het Nederlandse verleden niet rijk is aan bloederige voorvallen, dramatisch lijden en ostentatief rouwbeklag. De stroom aan internationale publicaties over de rituelen rond het levende en dode lichaam van vorstelijke, en trouwens ook van gewone, individuen van de afgelopen decennia maakt deze geringe

¹ Mijn hartelijke dank gaat uit naar Gerda Huisman en Minou Schraven voor hun waardevolle commentaar bij eerdere versies van dit artikel.

² J. Bank, G. van Es, P. de Rooy, *Kortweg Nederland. Wat iedereen wil weten over onze geschiedenis* (Den Haag, 2005) 21.

³ L. Jardine, *The awful end of prince William the Silent. The first assassination of a head of state with a handgun* (Londen, 2005).

⁴ Voor een algemeen overzicht zie: C. van Raak, *Heden vredig ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 1995) en *idem, Vorstelijk begraven en gedenken. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 2003).